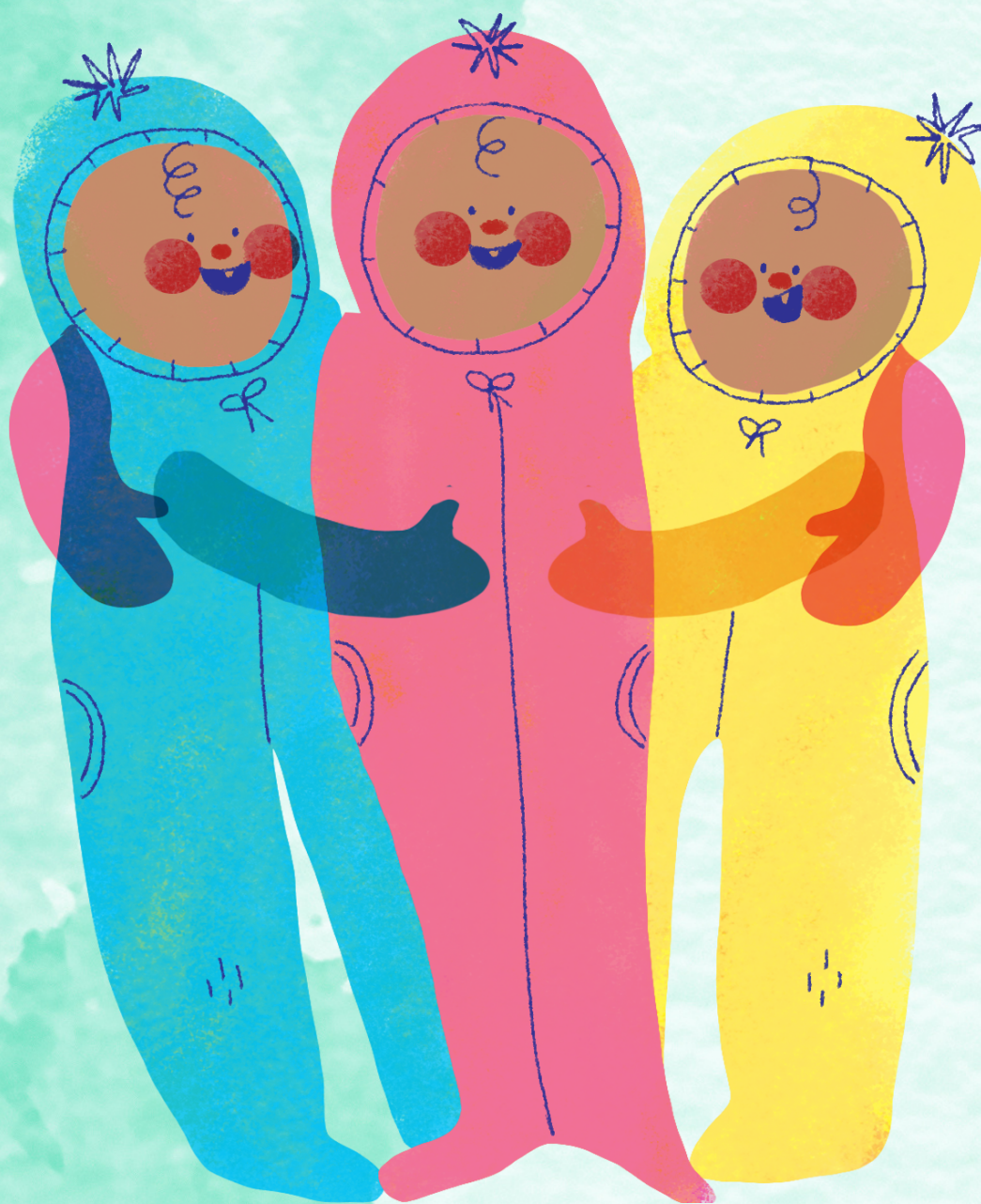

OLET IHANA JUURI TUOLLAISENA!

OPAS KEHOTUNNEKASVATUKSESTA
VARHAISKASVATUKSEN AMMATTILAISILLE

Heidi Varis

Saatesanat

Kädessäsi on Olet ihana juuri tuollaisena! -opas, jonka tavoitteena on tukea sinua kehotunnekasvatuksen antamisesta varhaiskasvatusikäisille lapsille. Opas on tarkoitettu erityisesti varhaiskasvatuksen työntekijöille, mutta myös muille varhaiskasvatusikäisten lasten kanssa työskenteleville sekä lasten vanhemmille.

Olet ihana juuri tuollaisena!- oppaan tarkoituksena on tarjota tietoa koskien kehotunnekasvatusta, sekä antaa työvälineitä ja materiaalia kehotunnekasvatuksen toteuttamiseen varhaiskasvatuksessa. Opas sisältää teoretietoa kehotunnekasvatuksen sisällöistä, sekä listan linkkejä, joiden takaa löytyy niin kirjallisuutta, musiikkia kuin toiminnallisiakin menetelmiä kehotunnekasvatuksen toteutukseen varhaiskasvatuksessa.

Opas on osa Kaakkois-Suomen ammattikorkeakoulun opinnäytetyötäni ja se on toteutettu yhteistyössä Jyväskylän kaupungin Kirrin päiväkodin kanssa. Toivotan sinulle antoisaa aikaa oppaan parissa!

Kiitokset

Kiitos opinnäytetyöni tilaajalle Jyväskylän kaupungin Kirrin päiväkodille. Kiitos lehtori Virve Jussilalle opinnäytetyöni ohjaamisesta. Kiitos myös perheelle ja ystäville suuresta tuesta tämän projektin aikana. Ilman jokaista teistä, ei tämä opas olisi valmistunut. Kiitos myös sinulle lukija, sillä sinua ajatellen tämä opas on tehty.

Jyväskylässä 11.10.2023

Varis, Heidi

Opinnäytetyö: URN:NBN:fi:amk-202402223318

Opas on rakennettu Canvassa, canvan kuvapankkia käyttäen
<https://www.canva.com>

Mikä kehotunnekasvatus?

Kehotunnekasvatus on toinen nimitys varhaiskasvatusikäisten lasten seksuaali- ja turvataito-kasvatukselle, jonka keskiössä on lapsen hyvinvointi ja joka sisältää ikätasoisia tietoa kehosta, tunteista ja oikeuksista. (Ingman-Friberg & Cacciatore 2016b, 82–86.)

WHO (World Health Organization) on määritellyt kehotunnekasvatuksen sisältävän osiot: *keho ja kehitys, tunteet, läheisyys, hyväolo ja itsetunto, ympäristö ja muut ihmiset, hyvinvointi ja terveys, lisääntyminen, normit ja tavat sekä oikeudet*. (Maailman terveysjärjestön Euroopan aluetoimisto ja BZgA 2010, 3.)

Lapsuudessa tutustutaan niin omaan kuin muidenkin kehoon ja tunteisiin, rakennetaan tarvittavia sosioemotionaalisia taitoja, itsetuntoa ja kehokuvaa, opetellaan normeja ja ihmissuhteiden merkitystä sekä haetaan turvallista läheisyyttä ja etsitään mielihyvää. Nämä ovat ne tarpeet, joihin kehotunnekasvatuksen tulee vastata. (Cacciatore ym. 2020, 1–10; Ingman-Friberg & Cacciatore 2016a, 11–22.)

Ikätasoinen tai kehitysvaiheeseen sopiva kehotunnekasvatus on tärkeä osa lasten seksuaalisuuteen liittyvää kehitystä, sillä lasta kiinnostavat eri kehitysvaiheissa eri asiat. Kuitenkin kehotunnekasvatuksessa käsitellään samoja asioita yhä uudelleen ja uudelleen, mutta eri ikävaiheissa vain perusteellisemmin. (Maailman terveysjärjestön Euroopan aluetoimisto ja BZgA 2010, 11,30–31.)

Kasvattajan tehtävänä on opettaa lapsia käyttäen johdonmukaisesti neutraalia kieltä ja huolehtien, ettei hän puheellaan loukkaa oppijoita, sekä muistaen kunnioittaa heidän rajojaan. Seksuaalikasvatuksessa kasvattajan roolilla, tietotaidoilla ja koulutuksella sekä työpaikan rakenteellisilla puitteilla on hyvin suuri merkitys onnistuneen seksuaalikasvatuksen kannalta. (Maailman terveysjärjestön Euroopan aluetoimisto ja BZgA 2010, 32.)

Kasvattaja voi tuntea monia erilaisia tunteita kehotunnekasvatukseen liittyen, kuten häpeää tai hämmennystä. Jokaisella ihmisellä on oma kasvatus ja elämän kokemuksensa, jotka tämän tunteisiin liittyvät, mutta kasvattajan tehtävänä on suojata lasta omilta kielteisiltä tunteilta. (Ingman-Friberg 2016, 41–52.)

Kehotunnekasvatus varhaiskasvatussuunnitelmassa

Varhaiskasvatussuunnitelma on varhaiskasvatuslain alainen dokumentti, joka ohjaa kasvattajan työtä kokonaisvaltaisesti. Vuoden 2022 uudistukset varhaiskasvatussuunnitelmassa tukevat yhä enemmän kehotunnekasvatusta. Sanaa kehotunnekasvatus ei kuitenkaan esiinny suoraan

varhaiskasvatussuunnitelmassa, vaikkakin se on siihen sisäkirjoitettu.

Valtakunnallisiin varhaiskasvatussuunnitelman perusteisiin on keväällä 2022 lisätty lause: *Lasten ikätasoista uteliaisuutta seksuaalisuuteen ja kehoon ohjataan kunnioittavasti.* (Varhaiskasvatussuunnitelman perusteet 2022).

Kehotunnekasvatukseen liittyviä tavoitteita ovat esimerkiksi edistää jokaisen lapsen iän ja kehityksen mukaista kokonaisvaltaista kasvua, kehitystä, terveyttä ja hyvinvointia, lasta kunnioittavan toimintatavan turvaaminen, yhdenvertaisuuden ja sukupuolten tasa-arvon edistäminen, lapsen ohjaaminen eettisesti vastuulliseen ja kestävään toimintaan, toisten ihmisten kunnioittamiseen ja yhteiskunnan jäsenyyteen sekä varmistaa, lapsella on mahdollisuus osallistua ja vaikuttaa itseään koskettaviin asioihin. (Varhaiskasvatussuunnitelman perusteet 2022).

Varhaiskasvatuksen suunnitelmassa mainitaan myös toimiminen yhdessä lapsen ja tämän vanhemman tai muun huoltajan kanssa lapsen tasapainoisen kehityksen sekä kokonaisvaltaisen hyvinvoinnin parhaaksi sekä tukea lapsen vanhempaa tai muuta huoltajaa kasvatustyössä. (Varhaiskasvatussuunnitelman perusteet 2022).

Konkreettisesti kehotunnekasvatus varhaiskasvatussuunnitelmassa toteutuu aikuisten johdolla, esimerkiksi lapsilla on oikeus kysyä ja puhua heitä kiinnostavista aiheista. Kasvattajan tehtävänä on antaa lapselle lupa puhua, kertoa ja kysyä, ottaa huomioon lapsen ikä- ja kehitystaso vastauksissaan, tuoda lapsia kiinnostavia aiheita esille esimerkiksi kirjallisuuden, musiikin ja askartelun muodossa. Kasvattajan tehtävänä on puhua kehoon ja seksuaalisuuteen liittyvistä asioista luonnollisina asioina ihmisen elämässä ja lapsen kehityksessä, toimia kunnioittavasti sekä lähestyä lasta kiinnostavia aiheita myönteisen kautta. (Varhaiskasvatussuunnitelman perusteet 2022).

Turvataidot ja niiden tärkeys

Lasten kanssa leikitään, peuhataan ja halaillaan myös varhaiskasvatuksessa, ja aina tällaisissa tilanteissa lapsi saa tietoa läheisyystaidoista ja koskettamisen säännöistä. Lapsi oppii, millainen kosketus on sallittua ja millä tavalla meidän tulee huomioida muut. (Cacciatore ym. 2016, 95.)

Turvataitoja, jotka jokaisen lapsen tulisi oppia, voidaan sanoa olevan neljä kappaletta:

- Kehon osien nimeäminen, jotta hän voi ilmaista itseään sekä mahdollisia tilanteita, joissa hän kokee tulleen kohdelluksi väärin.
- Uimapukusääntö joka kertoo, mitkä alueet kehosta ovat vain ja ainoastaan hänen omia.
- Tunnistamaan hyvän ja huonon kosketuksen ero
- Kuinka tulisi toimia mahdollisessa uhkaavassa tilanteessa. (Turvataidot s.a.).

Osa turvataitojen osaamista on myös osata käyttää mediaa oikein. Kasvattajan tehtävänä on huolehtia, että lapsen käyttämät erilaiset sovellukset ja muu media ovat lapsen ikätasoisia. Kasvattajan tehtävänä on myös puhua median ikärajoista ja kertoa, miksi niistä tulee pitää kiinni. (Alasaari ym. 2022, 68–71.)

Koskettamisen säännöt opettavat lapselle, että tällä on aina oikeus kieltäytyä kosketuksesta eikä kosketus saa koskaan tuntua ikävältä jälkikäteen tai olla salaisuus. Väkivaltainen käytös, kuten lyöminen tai töniminen, ei ole sallittua käytöstä, kun taas halaaminen tai silittäminen on sallittua, mutta sekin vain silloin, kun molemmat osapuolet ovat siihen suostuvaisia. Kasvattajan tehtävänä on muistuttaa, että lapsella on aina oikeus kieltäytyä myös halaamisesta, eikä lasta voida esimerkiksi pakottaa halaamaan ikätoveria riidan sopimisen yhteydessä. (Cacciatore ym. 2016, 95–96.)

Seksuaalisesta väkivallasta voidaan lapselle opettaa käyttäen termiä uimapukusääntö. Tämä tarkoittaa käytännössä sitä, ettei kenelläkään ole oikeutta koskettaa, näyttää, ottaa puheeksi tai katsoa toisen uimapuvun peittämiä alueita ilman tämän ihmisen suostumusta ja hyvää syytä. Uimapukusääntö on lempeä termi opettaa lapsille, mitkä alueet ovat vain ja ainoastaan hänen omia. (Cacciatore ym. 2016, 96–97.)

Kulttuurierot kehotunnekasvatuksessa

Varhaiskasvatus on moninaista ja erilaisia arvoja ja kulttuureja on paljon. Perheille, jotka ovat muuttaneet Suomeen vahvasti sukupuoliroolittuneista ja intiimiyttä suojaavista ympäristöistä voi keskustelu lasten seksuaalikasvatuksesta olla hankalaa. Kommunikoinnin tulisi alusta asti olla runsasta ja molemmin-puolista, sekä kasvattajan tulisi pyrkiä ottamaan perheen kulttuuritausta ja uskomukset puheeksi, jotta väärinkäsityksiltä vältytään. (Novitsky 2016, 137–146.)

Kasvattajan tulee tarvittaessa avata käsitteitä lapsen seksuaalikasvatukseen liittyen, sillä käsitteet voivat olla perheille vieraita ja ne saatetaan rinnastaa suoraan seksiin. Tämä vaatii aikaa ja voi tarvita usean keskustelukerran kasvattajien ja perheen välillä. Kuten muutoinkin, tulee kasvattajan muistaa, että varhaiskasvatuksen asiakkaana on koko perhe, mutta kun tavoitteena on avata keskustelua lapsen kehotunnekasvatuksesta ja seksuaalisuudesta, täytyy keskustelu aloittaa vanhemmista. (Novitsky 2016, 137–146.) Kuten Novitsky (2016) kertoo, Väestöliitolla on kotoutumiskoulutuksiin soveltuvaa materiaalia aikuisille maahanmuuttajille sekä turvapaikanhakijoiden käyttöön, mutta se ei kuitenkaan ole velvoittava opetussuunnitelman osa, vaan vastuu kehotunnekasvatuksen toteuttamiseen on varhaiskasvattajilla. (Novitsky 2016, 137–146.)

Seksuaalikasvatus on osa opetussuunnitelmaa ja se kuuluu kaikille lapsille ja nuorille, tämän kulttuuritaustasta riippumatta.

Käy läpi perheen kanssa etukäteen mistä kehotunnekasvatuksessa on kyse ja mitä aiheita aiotaan käsitellä.

Tuo ilmi, että asioita opetetaan ikätasoisesti ja lapsen tahtisesti.
(Kulttuurisensitiivinen seksuaalikasvatus 2021.)

Väestöliiton sivuilta löytyy hyvää materiaalia kehotunnekasvatuksesta myös selkosuomella. Esimerkiksi puheeksi ottamisen kortit selkosuomella.

THL:n sivuilta löytyy tietoa lasten kehotunnekasvatuksesta englanniksi.
Culturally sensitive sexuality education - THL

Keho, kehitys ja tunteet

Jokaisen lapsen keho on ainutlaatuinen ja hieno. Lasta tulee muistuttaa, että hänen kehonsa on hyvä juuri sellaisena kuin se on, eikä lapsen tai kenenkään muun kehoja arvostella. Lapsille on luonnollista tarkkailla ympäristöään ja he ovat luonnostaan kiinnostuneita myös muiden kehoista ja niiden eroista niin iän, ihonvärin kuin muidenkin piirteiden kannalta. Kasvattajan tehtävänä on opettaa lasta arvostamaan omaa kehoaan mutta myös muiden kehoja. Omalla puheellaan ja käytöksellään kasvattaja voi opettaa lapsille, että kaikki kehot ovat ainutlaatuisia ja arvokkaita, jokainen keho on oikeanlainen sellaisenaan ja että kehosta tulee pitää hyvää huolta. Kasvattajan on myös hyvä muistaa, että jokainen lapsi kehittyy omaan tahtiinsa, eikä lasta tulisi verrata ikätovereihinsa. Eri ikäiset lapset tutustuvat kehoonsa eri tavalla. Vauvoille omaan kehoon tutustuminen tarkoittaa esimerkiksi sormien ja varpaiden tutkimista suullaan ja taas 3–4 vuoden iässä lapsi kokeilee enemmän kehonsa rajoja ja sen loputtomia mahdollisuuksia leikkiin. (Bildjuschkin 2015; Keho ja tunteet s.a..)

Myös tunnetaitojen ja tunteidensäätelyn opettelu on tärkeää kehotunnekasvatuksessa. Lapset tuntevat ja näyttävät tunteensa avoimesti ja voimakkaasti. Kasvattajan tehtävänä onkin opettaa lapselle, että kaikki tunteet ovat sallittuja, sekä opettaa nimeämään ja tunnistamaan lapsen tunteet. Vaikka kaikki tunteet ovatkin sallittuja, on kasvattaja tehtävänä opettaa lasta tunnesäätelyyn, jonka tavoitteena on oppia ymmärtämään tunteita, lisätä positiivisia tunteita ja päästää tuskallisista tunteista irti, sekä oppia muuttamaan tunnetilaansa toiminnan avulla. Tunnetaitojen opetteleminen lapsuudessa auttaa selviytymään vaikeista ajoista elämässä aikuisena. Kasvattajan tehtävä on myös antaa lapsille tilaa tuntea, kuulla lapsen jokainen tunne ja antaa lapsille huomiota ja turvaa. (Bildjuschkin 2015; Keho ja tunteet s.a.; Tunnesäätely s.a.).

Läheisyys, hyvä olo ja itsetunto

Läheisyys ja myönteinen kosketus ovat lapselle ensisijaisen tärkeitä jo varhaislapsuudessa ja niiden puute heijastaa lapsen hyvinvointiin myös myöhemmissä elämänvaiheissa. Kasvattajan tehtävänä on suojella lasta kaikin tavoin häirinnältä ja väkivallalta. Arkisissa tilanteissa, kuten pukeutumisen, riisuutumisen, levon ja peseytymisen yhteydessä kasvattajalla on hyvä tilanne opettaa lapselle taitoja, joilla hän voi suojella itseään. Arkisissa tilanteissa voi myös kertoa lapselle niistä säännöistä ja taidoista, jotka liittyvät läheisyyteen ja yksityisyyteen. Kasvattajan tulee opettaa lapselle hyvän ja huonon kosketuksen ero. Kosketus ei saa koskaan tuntua ikävältä, eikä sen kuulu olla salaisuus. Lapsen hyvinvoinnin takaamisen tavoitteita ovat tunne siitä, että häntä arvostetaan juuri sellaisena kuin hän on, ja että hänen kehonsa on arvokas. Lapsella tulee olla elämässään läheisiä aikuisia, joille he voivat puhua vaikeistakin asioista ja kasvattajan tehtävä on kuunnella ja ymmärtää lasta. (Hyvinvointi s.a.).

Lapsi tutustuu kehoonsa monilla eri tavoilla, eikä mikään niistä ole väärä tapa. Jo pienet lapset hakevat mielihyvää fyysisellä kosketuksella. Pienten lasten itsetyydytys eli unnutus saattaa hämmentää aikuisia, mutta se on täysin normaali tapa tutustua omaan kehoonsa ja hakea mielihyvää, aivan kuten nenän kaivaminen tai hiusten harjaus. Lapselle itsetyydytys on eri asia, kuin aikuiselle, jonka vuoksi käytetään termiä unnutus. Unnuttaessa lapsi usein rauhoittuu ja pyrkii tuntemaan itsensä turvalliseksi sekä saamaan aikaan hyvän olon. Kasvattajan tehtävänä ei ole kieltää lasta unnuttamasta, sillä tämä saa aikaan ristiriitaisia tunteita hyvän olon hakemiseen. Lasta voi kuitenkin ohjata oikea-aikaisuuteen ja oikeaan paikkaan, jos lapsen unnutus on muita häiritsevää tai jatkuvaa. On hyvä muistaa, että pakonomainen ja jatkuva unnutus voi olla merkki lapsen pahoinvoinnista. (Ingman-Friberg & Cacciatore 2016b, 82–86; Laru 2016, 223-231; Läheisyys ja lisääntyminen s.a.; Unnutus 2019).

Ympäristö ja muut ihmiset

Jokaisella lapsella on oikeus tuntea oma perheensä arvokkaaksi. Kasvattajan tehtävä on kertoa moninaista perhemuodoista ja valita kirjat, sekä lelut niin, että ne kuvaavat monenlaisia perheitä ja parisuhteita. Kasvattajalla ja vanhemmilla on oikeus omiin mielipiteisiinsä, mutta on tärkeää, että kasvattaja suhtautuu myönteisesti ja hyväksyen, monenlaisiin elämäntapoihin ja ihmissuhteisiin jotta lapsi pystyy tarkastelemaan ympäröivää maailmaa ja sen ihmisiä kiinnostuneena ja arvostaen. (Kauppinen 2016b, 167–173.)

On tärkeää puhua tasa-arvoisesti kaikista sukupuolista ja tuoda esille, että lapsi pystyy mihin vain riippumatta tämän sukupuolesta. Kuten alaluvussa 3.9 tulen mainitsemaan, että kulttuurisia eroja on varhaiskasvatuksessakin paljon, tulee kasvattajan kuitenkin muistaa, että kehotunnekasvatus kuuluu kaikille. Jotta lapsi saisi yhtenäistä tietoa kehotunnekasvatuksesta, on aiheesta hyvä keskustella näiden vanhempien tai huoltajien kanssa. Keskustelu on tärkeässä roolissa myös erilaisista perhemuodoista ja ihmisistä puhuttaessa. (Kauppinen 2016b, 167–173; Ympäristö s.a.).

Lisääntyminen

Lapsia kiinnostaa hyvin yksilöllisesti se, mistä lapset tulevat. Lapsiperheissä perheenisäys on tavallinen puheenaihe, sillä omaan tai tuttavan perheeseen voi olla tulossa tai syntyä lapsi. Kasvattajan tehtävänä on kertoa lapselle totuudenmukaisesti, mutta lapsen tasoisesti kuinka ihmiset lisääntyvät. Kuten erilaisista perheistä, tulee kasvattajan puhua arvostavasti erilaisista tavoista, joilla lapsi voi tulla perheeseen. Lapset leikkivät usein kotileikkiä ja tämä on hyvä tapa käsitellä myös lisääntymiseen liittyviä asioita. (Kauppinen 2016a, 232–242; Läheisyys ja lisääntyminen s.a.).

Normit, tavat ja oikeudet

Lapset opettelevat kasvaessaan sitä, mikä on sallittua ja mikä kiellettyä käytöstä. Muiden puhe, äänensävy ja ilmeet kertovat lapselle paljon.

Lapset myös kokeilevat rajojaan esimerkiksi kiroilemalla tietäen, että se on kiellettyä mutta vain testatakseen aikuisen reaktiota. Hyväksyntä sellaisena kuin on, on myös lapselle tärkeää ja tätä tukevat hyvät sosiaaliset taidot sekä tavat. Kasvattajan tehtävänä on kertoa lapselle eri kulttuureista ja uskonnoista, erilaisista per-heistä ja näiden tavoista lähestyä asioita, mutta myös lapsen oikeuksista omaa kehoon ja turvallisuuteen. Lapsella on oikeus tuntea itsensä arvostetuksi, ainutlaatuiseksi ja rakastetuksi juuri sellaisena kuin hän on.

Kehotunnekasvatusta ajatellen lapsen oikeuksien sopimuksessa on neljä erityisen tärkeää artiklaa: 2: *Kohtele minua oikeudenmukaisesti*, 6: *Opetä minulle uusia asioita*, 20: *Pidä minusta huolta* ja 34: *Päätän omasta kehostani*. (Normit ja oikeudet s.a.; Yleissopimus lapsen oikeuksista 1989.)

Seksuaalioikeudet kuuluvat myös lapsille ja niihin lukeutuvat oman seksuaalisuuden toteutus ilman pakottamista, riistoa ja väkivaltaa. Jokaisella on oikeus myös koskemattomuuteen ja myöhemmässä iässä kumppanin valintaan sekä päätökseen lasten hankinnasta. (Bildjuschkin 2015.)

Hyödyllisiä linkkejä

PIKKU KAKKOSEN VIDEOT:

[Nimet ihmiskehon eri osille](#)

[Uimapukusääntö](#)

[Kosketuksen sääntö](#)

[Kolmen kohdan sääntö](#)

→
VÄESTÖLIITON MATERIAALIA

[Toiminnallisia harjoituksia
kehotunnekasvatukseen](#)

[Laululista
kehotunnekasvatukseen](#)

[Kuvakirjoja
kehotunnekasvatukseen](#)

[Loruja kehotunnekasvatukseen](#)

[Äänisatuja kehotunnekasvatuksen
tueksi](#)

[Väestöliiton kaikki materiaalit](#)

LÄHTEET

Alasaari, N., Aromaa, E. & Stenous, N. 2022. Tasa-arvoinen kasvatus. Opas vanhemmille ja muille lasten läheisille. Helsinki: Naisasialiitto Unioni ry.

Bildjuschkin, K. 2015. Seksuaalikasvatuksen tueksi. Työpaperi 35/2015. Helsinki: Terveystieteiden tutkimuskeskus ja hyvinvoinnin laitos. E-kirja. Saatavissa: <https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-302-542-4> [viitattu 15.1.2024].

Cacciatore, R., Ingman-Friberg, S., Apter, D., Sajaniemi, N. & Kaltiala, R. 2020. An alternative term to make comprehensive sexuality education more acceptable in childhood. South African Journal of Childhood Education 1, 1–10. Verkkolehti. Saatavissa: <https://sajce.co.za/index.php/sajce/article/view/857/1522> [viitattu 15.1.2024].

Cacciatore, R., Kauppinen, P. & Ingman-Friberg, S. 2016. Turvataidot ovat lapsen oikeus. Teoksessa Ingman-Friberg, S. & Cacciatore, R. (toim.) Keho on leikki. Avain luonnolliseen seksuaalikasvatukseen alle kouluikässä. Helsinki: Kustannus Oy Duodecim ja Väestöliiton Familia Oy, 95–109.

Hyvinvointi s.a. Väestöliitto. WWW-dokumentti. Saatavissa: <https://www.vaestoliitto.fi/ammattilaiset/lasten-kehotunnekasvatus/hyvinvointi/> [viitattu 15.1.2024].

Ingman-Friberg, S. 2016. Ammattilaisten ajatuksia lasten seksuaalikasvatuksesta. Teoksessa Ingman-Friberg, S. & Cacciatore, R. (toim.) Keho on leikki. Avain luonnolliseen seksuaalikasvatukseen alle kouluikässä. Helsinki: Kustannus Oy Duodecim ja Väestöliiton Familia Oy, 41–52.

Ingman-Friberg, S. & Cacciatore, R. (toim.) 2016a. Keho on leikki. Avain luonnolliseen seksuaalikasvatukseen alle kouluikässä. Helsinki: Kustannus Oy Duodecim ja Väestöliiton Familia Oy, 11–22.

Ingman-Friberg, S. & Cacciatore, R. 2016b. Seksuaalikasvatus on hankala sana. Teoksessa Ingman-Friberg, S. & Cacciatore, R. (toim.) Keho on leikki. Avain luonnolliseen seksuaalikasvatukseen alle kouluikässä. Helsinki: Kustannus Oy Duodecim ja Väestöliiton Familia Oy, 82–86.

Kauppinen, P. 2016a. Miten puhua lisääntymisestä. Teoksessa Ingman-Friberg, S. & Cacciatore, R. (toim.) Keho on leikki. Avain luonnolliseen seksuaalikasvatukseen alle kouluikässä. Helsinki: Kustannus Oy Duodecim ja Väestöliiton Familia Oy, 232–242.

Kauppinen, P. 2016b. Monenlaiset perheet. Teoksessa Ingman-Friberg, S. & Cacciatore, R. (toim.) Keho on leikki. Avain luonnolliseen seksuaalikasvatukseen alle kouluikässä. Helsinki: Kustannus Oy Duodecim ja Väestöliiton Familia Oy, 167–173.

Keho ja tunteet s.a. Väestöliitto. WWW-dokumentti. Saatavissa: <https://www.vaestoliitto.fi/ammattilaiset/lasten-kehotunnekasvatus/keho-ja-tunteet/> [viitattu 15.1.2024].

Kulttuurisensitiivinen seksuaalikasvatus. 2021. Terveystieteiden tutkimuskeskus ja hyvinvoinnin laitos. WWW-dokumentti. Päivitetty 16.9.2021. Saatavissa: <https://thl.fi/fi/web/maahanmuutto-ja-kulttuurinen-moninaisuus/maahanmuutto-ja-hyvinvointi/maahanmuuttajien-seksuaali-ja-lisaantymisterveys/kulttuurisensitiivinen-seksuaalikasvatus> [viitattu 15.1.2024].

Laru, S. 2016. Pienten lasten itsetyydytys- näkyvää ja hämmentävää. Teoksessa Ingman-Friberg, S. & Cacciatore, R. (toim.) Keho on leikki. Avain luonnolliseen seksuaalikasvatukseen alle kouluikässä. Helsinki: Kustannus Oy Duodecim ja Väestöliiton Familia Oy, 223–231.

Läheisyys ja lisääntyminen s.a. Väestöliitto. WWW-dokumentti. Saatavissa: https://www.vaestoliitto.fi/ammattilaiset/lasten-kehotunnekasvatus/laheisyys-ja-lisaantyminen/?gclid=CjwKCAjwu4WoBhBkEiwAojNdXoN5ZhNPST1j3F5alHWYNxrLaasppqGkflseYbY5Vg6vuT_aqR_sMhoC9QgQAvD_BwE [viitattu 15.1.2024].

Maailman terveysjärjestön Euroopan aluetoimisto ja BZgA. 2010. Seksuaalikasvatuksen standardit Euroopassa. Suuntaviivat poliittisille päättäjille, opetus- ja terveydenhoitoalan viranomaisille ja asiantuntijoille. PDF-dokumentti. Saatavissa: <https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe201205085324> [viitattu 15.1.2024].

Normit ja oikeudet s.a. Väestöliitto. WWW-dokumentti. Saatavissa: <https://www.vaestoliitto.fi/ammattilaiset/lasten-kehotunnekasvatus/normit-ja-oikeudet/> [viitattu 15.1.2024].

Novitsky, A. 2016. Kuuluuko seksuaalikasvatus kaikille. Teoksessa Ingman-Friberg, S. & Cacciatore, R. (toim.) Keho on leikki. Avain luonnolliseen seksuaalikasvatukseen alle kouluikässä. Helsinki: Kustannus Oy Duodecim ja Väestöliiton Familia Oy, 137–146.

Tunnesäätely s.a. Mielenterveystalo.fi WWW-dokumentti. Saatavissa: <https://www.mielenterveystalo.fi/fi/omahoito/tunne-elaman-epavakauden-omahoito-ohjelma/tunnesaately> [viitattu 15.1.2024].

Turvataidot s.a. Väestöliitto. WWW-dokumentti. Saatavissa: <https://www.vaestoliitto.fi/ammattilaiset/lasten-kehotunnekasvatus/hyvinvointi/turvataidot/> [viitattu 15.1.2024].

Unnutus. 2019. Sexpo. WWW-dokumentti. Päivitetty 10.4.2019. Saatavissa: <https://sexpo.fi/kootusti-tietoa/unnutus/> [viitattu 15.1.2024].

Varhaiskasvatussuunnitelman perusteet. 2022. Opetushallitus. PDF-dokumentti. Saatavissa: https://www.oph.fi/sites/default/files/documents/Varhaiskasvatussuunnitelman_perusteet_2022_1.pdf [viitattu 15.1.2024].

Yleissopimus lapsen oikeuksista 1989.

Ympäristö s.a. Väestöliitto. WWW-dokumentti. Saatavissa: <https://www.vaestoliitto.fi/ammattilaiset/lasten-kehotunnekasvatus/ymparisto/> [viitattu 15.1.2024].